"HIMMAT VIDYANAGAR"
SHRI AMARJYOT EDUCATION TRUST
FOUNDER : SHRI HIMMATLAL MULANI
(SPEAKER : 08 TH GUJARAT LEGISLATIVE ASSEMBLY)

ISSN : 2457 - 0273

RĀDHANVALLĪ :

An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

Vol. : 07 Issue : 14 Month : Nov - 2023

राधनवल्ली

CHIEF EDITOR :
DR. C.M. THAKKAR
CHIEF EXECUTIVE EDITOR :
DR. CHIRAG V. RAVAL

: PUBLISHED BY :
Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J. V. Gokal Trust
Commerce College, Radhanpur, Dist - Patan, Gujarat
NAAC ACCREDITTED : GRADE 'B'

NATIONAL INSTITUTE OF SCIENCE COMMUNICATION AND INFORMATION RESOURCES

(Council of Scientific and Industrial Research)

14, Satsang Vihar Marg, New Delhi 110 067

निस्केयर
NISCAIR

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER INDIA

S. B. Burde,
Head, National Science Library, ISSN
Phone: 91-11-26863759
E-Mail: issn.india@niscair.res.in

No. NSL/ISSN/INF/2017/538 **Dated: November 14, 2017**

Shri Trikamajibhai Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,
Patan – 385340 (Gujarat)

Dear Sir/Madam,

महोदय/महोदया,

We are happy to inform you that the following serial(s) published by you has/have been registered and assigned ISSN(s) [Online].

हमें आपको यह सूचित करते हुए प्रसन्नता हो रही है कि निम्नलिखित प्रकाशन पंजीकृत कर लिए गये है एवं **ऑनलाइन** आई.एस.एस.एन. आबंटित कर दिये गये हैं|

ISSN 2457-0273 Radhanvalli

It is mandatory that the ISSN must be printed on every issue preferably at the right-hand top corner of the cover page.

प्रकाशन की प्रत्येक प्रति के कवर पेज के दाहिनें ओर के ऊपरी सिरे पर आई.एस.एस.एन. छपा होना अनिवार्य है|

We will be responsible for monitoring the use of ISSN(s) assigned to Indian Serials and for supplying up-to-date data of the same to the International Centre for ISSN, Paris. For this purpose, we request you to send us the forthcoming issue of your serial on complimentary basis.

भारतीय राष्ट्रीय केंद्र की जिम्मेदारी होगी कि वह भारतीय पत्रिकाओं को आबंटित आई.एस.एस.एन. की जांच करेगा एवं उद्यतन डाटा की जानकारी इंटरनेशनल सेंटर फॉर आई.एस.एस.एन. पेरिस को भेजेंगे| अतः आपसे अनुरोध है कि इस कार्य हेतु प्रकाशन की एक प्रति आई.एस.एस.एन. प्रिंट करके सम्मानार्थ भेंट हमें भेजें|

Kindly note that assigning the ISSN does not amount to approving the journal or its contents by National Science Library/CSIR-NISCAIR. In future, the names and/or logos of NISCAIR, CSIR should not be mentioned on the journal or the journal website.

कृपया ध्यान दें कि आवंटित किया जा रहा आई.एस.एस.एन. राष्ट्रीय विज्ञान पुस्तकालय/सी.एस.आई.आर.-निस्केयर द्वारा किसी भी जर्नल/पत्रिका या इसकी विषय- वस्तु को अनुमोदित करने का द्योतक नहीं है**|** भविष्य में पत्रिका या पत्रिका की वेबसाइट पर निस्केयर या सी.एस.आई.आर. का नाम अथवा प्रतीक चिन्ह नहीं दर्शाया जाये|

We solicit your cooperation in this regard.

आपके सहयोग के लिए हम आभारी रहेगें|

Yours sincerely,

For Head
ISSN National Centre of India

EDITORS PROFILE

Chief Editor

Dr. C.M.Thakkar was born on 01st June 1966. He graduated in Commerce (B.Com.) in the year 1988 from Gujarat University. Prin. Thakkar did his Post Graduation (M.Com.) from North Gujarat University in 1990 and Ph. D. North Gujarat University in 2004. He had also completed B.Ed. and LL.B. from Hemchandracharya North Gujarat University, Patan.

Prin. Thakkar started his academic career as an Lecturer in Accountancy. After joining the noble profession of teaching, he served this profession in different capacities like Lecturer, Assistant Professor, Professor and Principal at Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur for 25 years.

He has written two books to his credit He participated in long term and short term training programs. He also participated and presented research papers in State, National and International level seminar Conferences etc. He has guided numerous candidates for their Master Thesis and has conducted many Seminars/workshops & Training Programs in the state. He has to his credit many publications in various National and International Journals. He also guided Ph.D students and M.Phil students in the Hemchandracharya North Gujarat University, Patan.

Prin. Thakkar was a Chairman of Board of Studies of Accountancy at Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. He has been appointed as Executive Council (EC) member and member of Academic Council Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. Looking to his efficiency and capacity to work continuously, he was entrusted with overall responsibility of Principal of college. During this tenure, ACCR has received prestigious accreditation of NAAC with B+ Grade in the year 2013. He was also a member of BUTR, and is a member of Examination Reforms Committee at Hemchandracharya North Gujarat University

He is a Co-ordinator of Dr. Babasaheb Ambedkar Open university of the Radhanpur Study Center. He was also a President of Vanijay Vartual of Hemchandracharya North Gujarat University (Commerce) .He is a member of the Board of Commerce Sankalchand University, Visnagar.He is an invited member of Local Inquiry Committee. He is the role model for the Young Faculty to follow his footprints to contribute meaningfully in enhancing Commerce Education. In short, Prin. Thakkar is a dynamic personality with combination of Academic and Administrative excellence.

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

EDITORS PROFILE

Chief Executive Editor

Dr. Chirag V. Raval is M.Com., M.Phil.,Ph.D. from Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He has 09 years of teaching, administration and research experience. He has been teaching Commerce and Management subjects. Besides above he has been associated as paper setter, moderator and examiner of Commerce and Management subjects.

He possesses many feathers in his crown – Appointed as a member of **College Development Council** from 01/04/2012 to 31/03/2015 in Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He has appointed as a member of Board of Studies of Business Studies (Commerce) and Management Faculty at Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He was recognized **Ph.D. Guide** in Commerce subject at Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. He is Life Member of Indian Commerce Association. He has also published various research papers in the various referred journals. He has also participated and presented research papers in several State level, National level and International level seminars and conferences. He has delivered live lecture of Business Organization & Management subject initiated by Higher Education Commissioner, **BISAG** (Bhaskracharya Institute of Space Aeronautics and Geo-Informatics), SANDHAN, Govt. of Gujarat, Gandhinagar. He has delivered lectures at various institutes. He is member, Editorial Board in International Journal AVANSEAZA. He is recognized P.G. teacher in Commerce subject at Hemchandracharya North Gujarat University, Patan. Previously, He was working as Principal (I/c.) at AIMS College of Management & Technology, Bakrol, Anand from June 2009 to January 2016. Presently, He is working as Assistant Professor of Commerce at Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V.Gokal Trust Commerce College, Radhanpur from January 2016 onwards.

EDITORIAL DESK

I am enormously blissful to present our college Research Journal "RADHANVALLI" : An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual). The ninth issue is being presented to you with all fresh insightful reflections from learned academicians, researchers and scholars.

The journal aims at disseminating research output and provides crucial information about recent developments in the relevant fields, through high quality research papers on the topics related to multidisciplinary subjects

It is slowly but firmly gaining its momentum. I am very much pleased to present the "RADHANVALLI": An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual) before the readers, academicians and researchers.

The multidisciplinary journal contains the variety of discussions on topics from Commerce, Accountancy, Management, Gujarati, Sanskrit, English, Sociology, Hindi, Physical Education, Library Science, Education etc. We are trying our best to bring before you the latest and authoritative insights into the facilitating world of multidisciplinary education. I hope that all of you will share yours experience, skills, knowledge and education to move our college forward.

In this issue of the journal, we have put together the 05 research papers, regarding diverse interests in the field of multidisciplinary subjects covering the various topics of a prominent researcher has taken meticulous efforts in illumination useful points about multidisciplinary research. We are proud to have you as part of our team and look forward to your future contributions.

I will repay your kindness with a promise to make your time here enriching, and perhaps even transformative.

With sincere thanks,

Dr. C.M. Thakkar
Chief Editor

Dr. Chirag V. Raval
Chief Executive Editor

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

INDEX

SR. NO	TITLE	NAME	PAGE NO.
1	ઋગ્વેદીય 'संज्ञान-सूक्त' (ऋ.१०.१९१) ની સામ્પ્રત ઉપાદેયતા	પ્રા.ડૉ. કુસુમબેન અખાણી	2
2	વાલ્મીકિ રામાયણ માં પૌરાણિક કથાઓનું સ્થાન અને પ્રદાન :	Dr. Suresh Oza	12
3	"भारत और मोरिशस प्रवासी साहित्य के सेतुः अभिमन्यु अनत"Þ	डॉ. तुषार व्यास	21
4	કુપોષણ : એક કૌટુંબિક સમસ્યા [સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ લેખ]	પ્રા.ડૉ.બચુભાઈ એ.રાઠોડ	26
5	Corporate Social Responsibility in Today's Era - In Special Context of Indian Corporates	Dr. Bhavna P. Bosamia	33

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

ઋગ્વેદીય **'संज्ञान-सूक्त'** (ऋ.१०.१९१) ની સામ્પ્રત ઉપાદેયતા

પ્રા.ડૉ. કુસુમબેન અખાણી
Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

ભારતીય વૈદિક ધર્મની દ્રષ્ટિ હંમેશા સમતા (સમત્વ, સમભાવ, સમાનતા, એક ચિત્તત) એકતા,માનવકલ્યાણ કે વિશ્વ-કલ્યાણની રહી છે. આ ભાવના વેદોનું ઉપબૃંહણ કરતાં પુરાણોમાં પણ આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિકોણથી વર્ણવાયેલી જોવા મળે છે.

"વિશ્વનું કલ્યાણ થાઓ, દૂષિત મનોવૃત્તિવાળા પણ પ્રસન્ન રહે, પ્રાણી પરસ્પર મંગલભાવોનું ચિંતન કરે, મન પરમેશ્વરની ઉપાસના કરતું રહે અને અમારી બુદ્ધિ પરમેશ્વરના ચિંતનમાં લાગી રહે"[૧]

'હું એકલો ખાઉં' અને 'હું એકલો જીવું' એવી સંકુચિત વૃત્તિનાં વચનો આપણા ધર્મમાં ક્યાંય નથી. આના બદલે 'અમે ખાઈએ', 'આપણે સાથે ખાઈએ'[૨] કે 'સો શરદ જીવીએ'[૩] એવી વ્યાપક ભાવના પ્રગટ થઈ છે. માનવસમાજ હજારો વર્ષોથી આવી ઋષિવાણી સાંભળતો આવ્યો છે.

મનુષ્યના મુખમાંથી પણ 'वसुधैव कुटुम्बकम्' - 'આખી પૃથ્વી એક જ કુટુંબ છે' જેવી વૈશ્વિકરણની ભાવનાનાં વચન સંભળાય છે. પરંતુ આજે ભૌતિકતાના જમાનામાં માનવ સમાજમાં ભોગવાદી દ્રષ્ટિકોણનું ચલણ વધ્યું છે. વૈયક્તિક સુખ પાછળ પડેલા વ્યક્તિમાં વ્યષ્ટિ-અજ્ઞાન વધતું જાય છે. બધે જ દંભ, આડંબર, ઔપચારીકતાનું દર્શન થઈ રહ્યું છે. અશિસ્ત, અનિયમિતતા, ભ્રષ્ટ-આચરણ, અસત્ય-કટુવાણી, અવિવેક, વૈમનસ્યની ભાવના ઘર કરી ગઈ છે; જેને કારણે માનવજાતમાં ભય, દુઃખ અને ઉદ્વેગનું

વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું છે; ત્યારે વ્યક્તિ ઐક્ય અને સમત્વબુદ્ધિપૂર્વક આલોક અને પરલોકની પ્રગતિ સાધી સમાજને ઉન્નત બનાવે, પરસ્પર સહકારની ભાવના કેળવે, પરસ્પર અનુકૂલન-સુમેળ ભર્યું જીવન જીવે એ માટેના ઉપાયો થાય એ જરૂરી છે. આ માટે જ સંસ્કારી અને સ્થિર આર્ય સમાજની રચના માટે 'संज्ञान' જેવાં સૂકતો પ્રેરક બની રહે એમ છે.

'संज्ञान' એ બ્રહ્મનું નામ છે. સંજ્ઞાન રતિનો ભાવ છે. તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે. સંજ્ઞાનનું તાત્પર્ય સમાનતા તથા માનસિક અને બૌદ્ધિક એકતા છે. આ શબ્દાર્થો (સમાનતા, એકતા)ને સૂચવતાં સૂકતો ઋગ્વેદ, અથર્વવેદાદિ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં ઋગ.(૧૦.૧૯૧)ના 'संज्ञान-सूक्त'નો પ્રધાન રૂપે આધાર લીધો છે.

વિસંવાદ, અસહકાર, ભેદ-ભાવના વગેરે સર્વ માનવ દુઃખોનું મૂળ છે. આ પરમ સત્ય આપણા ઋષિમુનિઓ સમજ્યા હતા; તેથી જ સત્યનો વિચાર કરનારા ઋષિઓએ ભવિષ્યનો ખ્યાલ કરી માનવ સમાજને આ મંત્ર આપ્યો હશે :

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥ ऋ. १०.१९१.२॥

'તમે બધા એક સાથે ચાલો, એક મતથી બોલો, તમારું મન એકમત થાઓ; જેવી રીતે પ્રાચીન દેવતાઓ એકમત બનીને યજ્ઞના ભાગનો સ્વીકાર કરે છે.'

અહીં પ્રાચીનતા(देवा भागं यथा पूर्वे)નો નિર્દેશ કરી દેવતાઓના રૂપક દ્વારા આધુનિક સમાજને ઋષિ સંદેશો આપતાં કહે છે –'જેમ પ્રાચીન દેવતાઓએ વૈમત્ય છોડી એકમત થઈ યજ્ઞના ભાગનો સ્વીકાર કર્યો તેમ તમારે પણ સંપ, સહકાર અને સંગઠન દ્વારા એકમત થઇ (ધન) વગેરે સ્વીકારવું- મિળવવું જોઇએ.[૫] દરેક યુગમાં આવી સંગઠન

શક્તિની આવશ્યકતા રહી છે. એમાંય કળિયુગમાં તો ખાસ. તેથી જ કહેવાયું છે : सं गच्छध्वम् | અથર્વવેદના ઋષિ પણ કઇંક આવું જ કહે છે :

सं जानीध्वं सं पृच्यध्वं सं वो मनांसि जानताम् |

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते || (6.64.1) ||

"બધા પોતાના વિષયોને એક સરખા જાણે, એક સાથે કાર્યમાં જોડાય. જેમ દેવોના સમૂહ લગ્નમાં પોતપોતાનો હવિ ભાગ જાણીને લઈ જાય તેમ પોતાનો ભાગ લેવો અને એક મત થઈને રહેવું".

માનવ સમાજનું હિત કરનારું કામ તો સમુહ-યજ્ઞથી જ થાય અને એમાં જ સૌનું કલ્યાણ રહેલું છે. મહાભારતકાર કહે છે :

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च |

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभः || (उ.प., 36.60)

"સળગતી સળીઓ અલગ-અલગ હોવાથી ધુમાડા ફેંકે છે અને સાથે રહેવાથી પ્રજ્વલિત થઈ ઊઠે છે; એ પ્રકારે જાતિબંધુ પણ અંદરો-અંદર ફૂટ હોવાથી દુઃખ ઉઠાવે છે અને એકતાથી સુખી રહે છે."

આ સાથે સત્યમાર્ગે ચાલવાનો, ગતિ કરવાનો અને કર્મ કરવાનો આદેશ પણ વ્યંજિત થાય છે. શિસ્ત અને નિયમ પાલન વિનાનો સમૂહ ટોળાશાહી છે. માટે નિશ્ચિત લક્ષ્ય-ધ્યેય સાથે ચાલવું જોઈએ; એવું ગર્ભિત સૂચન પણ ઋષિ આપી દે છે. જે આજે પણ સ્વ-વિકાસ અને માનવ સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રેરક બની રહે એમ છે.

સુંદર વાણી કલ્યાણકારી થાય છે : भद्रा उत प्रशस्तयः(सामवेद, १११), અથર્વવેદમાં પણ મીઠી વાણી બોલવા ઉપર ભાર મુકતાં કહ્યું છે मधुमतीं वाचमुदेयम् (१६.२.२) – 'હું મીઠી વાણી બોલું'.

આજે સમાજમાં વેર-ઝેર વૈમનસ્ય, ભેદભાવના પાછળનું એક કારણ 'વાણી' પણ છે. ક્રોધ, ઈર્ષા, ઉદ્વેગના આવેગોમાં અવિવેક પૂર્વકનો વાણી વિલાસ ક્યારેક વિનાશનું કારણ બને છે. 'મહાભારતનું યુદ્ધ' આ બાબતનું સાક્ષાત ઉદાહરણ છે. બીજાના હૃદયને ઠેસ પહોંચાડે એવી નિંદાભરી કડવી વાણીમાંથી અટકવું જોઈ; કારણકે મધુર વાણીમાંથી જ માનવ-માનવ વચ્ચે ભાવાત્મક એકતા જન્મે. તેથી ઋષિનો આદેશ છે : सं वदध्वम् – 'સૌ પરસ્પર સારું બોલો, એક મતથી બોલો.'

માત્ર પ્રિય બોલવામાં પણ ઉણપ છે; તેથી એમ પણ કહ્યું છે કે 'સારી રીતે બોલો અર્થાત્ પરસ્પર અ વિરોધપૂર્વક સત્ય-અસત્ય, સારા-નરસાનો વિવેક કરીને વિવેકી સત્ય બોલવું.[૬] 'संज्ञान-सूक्त' ના ઋષિનો આ આદેશ પણ પ્રેરક બની રહે એમ છે.

અથર્વવેદના ઋષિ પણ સામૂહિક વિકાસાર્થે સમૂહ કાર્યો, પરસ્પર પ્રસન્નતા, મધુર વાણી અને સામુહિક પુરુષાર્થ પર ભાર મૂકે છે.

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनोमा वि यौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः |

अन्यो अन्यस्मै वल्गु वदन्त एत सध्रींचीनान् वः समनसस्कृणोमि || (3.30) ||

આજે ભાઈ-ભાઈ, પરિવારો, રાજ્ય, રાષ્ટ્રો વચ્ચે ભેદભાવ જોવા મળે છે. સંયુક્ત કુટુંબો વિભક્ત બનવા લાગ્યા છે. આના પાછળનું કારણ ઈર્ષા, દ્વેષ, કાના-કુન્સી જવાબદાર માની શકાય' જેનાથી સમાજમાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે મતભેદ થઈ શકે; પરંતુ હા મનભેદ ન થવો જોઈએ કે જેનાથી ભાવાત્મક એકતા, સામાજિક એકતા ભયમાં મુકાય. આ માટે

'संज्ञान-सूक्त'ના ઋષિનો સંદેશ આધુનિકકાળમાં પ્રેરક બની રહે છે : सं वो मनांसि जानताम्

।

'એકબીજાના મનને જાણીને ચાલવું' એટલું જ નહીં, જાણ્યા પછી સમજી વિચારીને ચાલવું. આ મંત્ર પરના ભાષ્યમાં વેંકટમાધવ પ્રકાશ પાડતાં કહે છે કે 'આ અમારું છે' એમ જાણીને ચાલવું, જ્યારે સાયણાચાર્ય કહે છે કે 'સમાન રીતે-એકરૂપ -એમ જાણીને ચાલવું.[૭] ઉપર્યુક્ત વિચારના ઉપાયરૂપ દૃષ્ટિકોણથી જણાવતાં 'संज्ञान-सूक्त'ના ઋષિ કહે છે.:

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥ ऋ. १०.१९१.3॥

'તમારો મંત્ર એક સરખો રહો, તમારી સભા એક રહો, તમારું મન એક રહો, તમારું ચિત્ત એકરૂપ થવા દો, તમારા બધાની એક સરખી સ્તુતિનું હું સંબોધન કરું છું અને તમારી એક જ આહુતિથી હું હવન કરું છું.'

આજે એકતા અને વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના પ્રગટાવવા 'યુનો' જેવાં સંગઠનો રચાયાં છે. વિશ્વ-એકતા માટે શાંતિ મંત્રણાઓ, શસ્ત્ર-સંધિઓ જેવા પ્રયત્નો થાય છે. કુદરતી આપત્તિ વેળાએ એકતાનું ક્ષણિક વાતાવરણ પણ સર્જાય છે. આ બધું હોવા છતાં માનવ-વ્યવહારમાં એકતાની કડી શિથિલ વર્તાય છે. ભાષા, ધર્મ કે પ્રદેશની સીમાના નામે કે કાળા ગોરાના ભેદ- માંથી ખેલાતાં રમખાણો માનવજાતની ક્રૂર મશ્કરી કરે છે. જેમ-જેમ વિચારોની ક્ષિતિજો વિસ્તરે છે તેમ-તેમ નવા-નવા વાદોના, વર્ગોના, રાજકીય પક્ષોના વાડા ગૂંથાય છે. આવી સ્થિતિ એકતામાં બાધક બને છે.

વિજ્ઞાને પ્રદેશ વચ્ચેની સીમાઓ ભૂંસી નાખીને દેશોને નજીક લાવીને વિશ્વને બાહ્ય એકતાનું રૂપ આપ્યું છે. પરંતુ એમાં હજી આંતરિક ભાવનાત્મક એકતાનો પ્રાણ પ્રગટ્યો નથી. દેશ-દેશ વચ્ચે સંબંધો બંધાય છે પણ તે માત્ર વ્યાપારી ધોરણે, પરિષદોમાં શાંતિ અને એકતાના ઠરાવો થાય છે. સભા, સમારંભોમાં વર્તાતું એકતાનું વાતાવરણ કંઈક ઔપચારિક બની રહે છે. દંભ અને ઔપચારિકતાનો અંચળો ઉતારી હૃદય સાથે હૃદય જોડવાથી જ સાચી એકતા જન્મે છે. ઈશોપનિષદ (મંત્ર-૬)માં કહ્યું છે કે 'જે માનવ સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મામાં આત્મા રૂપે જુએ છે એ સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાને જુએ છે. પછી તે કોઈની ધૃણા કરતો નથી.'

આવો સર્વાત્મભાવ 'હું' અને 'મારા'ના સંકુચિત ચક્રાવામાંથી માનવને મુક્ત કરીને એકતા ભણી દોડે છે. આવી ભાવાત્મક એકતા જ માનવ જીવનની પ્રગતિ અને આબાદીનો પંથ સુગમ બનાવે છે.

આવી સાંઘિક ભાવના પ્રેમ, સદભાવ, સંગઠન અને અભેદભાવની નિર્મળ વૃત્તિઓના જળસિંચનથી જ ખીલવી શકાય. પરંતુ નિર્મળ આચરણ કપરું છે; તેથી જ આજે વાસ્તવિક એકતા સિદ્ધ કરવાનું સ્વપ્ન સાકાર થઈ શક્યું નથી. મહાભારતકારે કહ્યું છે : "જેવો પરસ્પર ભેદભાવ રાખે છે તેઓ કદી ધર્મનું આચરણ કરતા નથી, તેઓ સુખ પણ પામતા નથી, એમને ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી અને એમને શાંતિની વાર્તા પણ ગમતી નથી.'' (ઉદ્યોગપર્વ, ૩૬.૫૬).

સાંઘિક ભાવનાઓમાં વિપરીત સ્થિતિ ઊભી થાય છે, ત્યારે ઋષિઓની ભાવના પ્રેરક બની રહે છે. સમાજના દરેક વર્ગો, પરિવારો, સામાજિક, ધાર્મિક, વૈશ્વિક સંગઠન-સંસ્થાઓ અને રાજકીય પક્ષોની એક શ્રેષ્ઠ આચાર સંહિતા બની રહેવી જોઈએ. આ જ

આપણી સહકારી પ્રવૃત્તિઓનો પાયો છે. સમાજમાં રહેવાના અધિકારી બની રહે એ માટે આ સૌની પાયાની ફરજો છે. કારણ કે સાંઘિક ભાવના સમાજહિત અને સહકારી પ્રવૃત્તિની પોષક છે. વિભિન્ન વ્યાવસાયિક મંડળોની મથામણો વચ્ચે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો દિપક સદાય જલતો રહે તો લોકતંત્ર પણ સફળ બને. ચોક્કસ મૂલ્યોનાં રક્ષણ માટે કેટલીક મર્યાદાઓનો આગ્રહ અવશ્ય રાખવો ઘટે. સભા-સમિતિ-સભાપતિ બધાંના મન, સંકલ્પ અને આદર્શોને અનુકૂળ રહે તે જરૂરી છે. આવી ભાવનાને પોષક અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રો આપણે જોઈએ:

सं वो मनांसि व्रता समाकूतिर्नमामसि |

अमी ये विव्रता स्थन तान् वः सं नयामसि || (6.94.1) ||

“તમારા મન સમાન હો, વ્રત સમાન હો, તમારા સંકલ્પ સમાન છે. જેઓ વિસદ્વત-આદર્શવાળા છે તેમ તે હું સમાન વ્રતવાળા બનાવું છું.”

संज्ञानं नः स्वेभि सं ज्ञानमरणेभ्यः |

संज्ञानमश्विना युवमिहास्यासदु नि यच्छताम् || (7.42.1) ||

“સ્વજનો સાથે એક મત થાઓ, પ્રતિકૂળ પરાયા સાથે પણ એકમત થાઓ. હે અશ્વિનો ! તમે બંને અમારા એક- સત્યને નિયંત્રિત કરો.”

માનવ-માનવ વચ્ચેની જુદાઈ, વૈમનસ્ય, વેરભાવને દૂર કરી એકબીજાને જોડનારી એક કડી સમતાવૃત્તિ પણ છે. આવી વૃત્તિમાંથી પણ એકતા અને બંધુતાની વ્યાપક ભાવના પ્રગટે છે; જે વિશ્વશાંતિનું મૂળ છે. હજારો વર્ષોથી ધર્માચારીઓ માનવજાતને સમાનતાના પદાર્થ પાઠ ભણાવતા રહ્યા છે એમ ‘संज्ञान-सूक्त’માં કહ્યું છે :

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥ ऋ. १०.१९१॥

"તમારા સંકલ્પ એક બનો, તમારું હૃદય એક બનો; જેનાથી તમારું સહ-અસ્તિત્વ બની રહે માટે તમારું મન એક બનો."

સાયણાચાર્ય મુજબ પણ "આવી સમતા ત્યારે જ આવે જ્યારે આપણી સંકલ્પ-નિર્ણયો એક સમાન હોય, હૃદય એક- સમાન-એકવિધ હોય, મન-અંતઃકરણ પ્રત્યેની અપેક્ષા કે એકવચન મુજબ સમાન હોય; જેથી આપણે જીવનભર સહયોગ- સહિતપણું બની રહે, સમાન બની રહે"[૮]

આવી સમતા જ સાંપ્રતકાળમાં વિરોધ અને દ્વેષને દૂર કરનારી, માનવજીવનની પ્રગતિ અને આબાદીનો પંથ સુગમ બનાવવા પ્રેરક બની રહે એમ છે. આ સંદર્ભે મહાભારતકાળનું કૂટનીતિના એક ઉપાય દ્વારા સંઘભાવનાને સૂચિત કરતું એક કથન અત્રે નોંધનીય છે :

भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिध्यन्ते रिपुभिर्गणाः |

तस्मात् संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् || (शां.प., 107.32) ||

"શત્રુલોકો ગણરાજ્યમાં ભેદબુદ્ધિ પેદા કરીને તથા એમાંથી કેટલાંકને ધન આપીને પણ સમગ્ર સંઘમાં ફૂટ પાડી દે છે. આથી સંઘબદ્ધ હોવું એ જ ગણરાજ્યના નાગરિકોનો મહાન આશ્રય છે."

સમતાનો આવિર્ભાવ તો અનાશક્તિ, વ્યાપકતા અને આત્માના અસ્તિત્વમાં અચળ શ્રદ્ધા રાખવાથી થાય છે. ગીતામાં કહ્યું છે :

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणो गवि हस्तिनि |

शुनिश्चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः || (5.18) ||

અથર્વવેદના ઋષિની પ્રાર્થનાના કેટલાક મંત્રોમાં આ ભાવ જોવા મળે છે :

सं वः पृच्यन्तां तन्वः सं मनांसि समु व्रता |

सं वोद्यं ब्रह्मणस्पतिर्भगः सं वा अजीगमन् || (6.71.1) ||

"સૌના શરીર સમાન રૂપે વિકાસ પામે, સૌનાં મન પરસ્પર સંગતિ પામે, સમભાવથી બધાને બૃહસ્પતિ પ્રાપ્ત થાય. સમાન ભાવે સૌભાગ્ય દેવતા પ્રાપ્ત થાય."

संरापन वा मनसाथो संज्ञपनं हृदः |

अथो भगस्य चच्छ्रान्तं तेन संज्ञपयामि वः || (6.74.2) ||

"સૌના મન સંજ્ઞાપન-સાંઘિક ભાવનાવાળું થાઓ, સૌનાં હૃદયના સંવેદન (લાગણી-ભાવના) સમાન થાઓ. હું સૌને સૌભાગ્ય દેવતાના પરિષ્કૃત શરીર સાથે જોડું છું.

ટૂંકમાં, આજે (વર્તમાનમાં) માત્ર પ્રાર્થનાના શુકપાઠથી સમતા, એકતા કે વિશ્વકલ્યાણ ન સધાય, સૌ સાથે મળી કામ કરે એવું બને નહીં. આ માટે કર્તવ્યનિષ્ઠા જરૂરી છે. અવાર-નવાર ભેગા મળી સૌના હિતકારક વિચારો કરી યોજનાઓનું ઘડતર કરી તેમની સિદ્ધિ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આચાર વિનાનો વિચાર વંધ્ય બની રહે છે. આચારને સફળ બનાવવા 'संज्ञान'ની જરૂર છે; જેનાથી એકતા, સમતા અને વિશ્વકલ્યાણની અપેક્ષાઓ સંતોષી શકાય. પ્રેમની ઉપાસના તો સ્વક્રતુ તરફ અને શ્રેયની ઉપાસના સ્વ-કલ્યાણ અને વિશ્વ-કલ્યાણ તરફ દોરી જાય છે.

આપણે તો શ્રેયના ઉપાસક હતા, અત્યારે છીએ અને ભવિષ્યમાં બની રહીએ !!!

- પાદટીપ :

1. स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां, ध्यायान्तु भूतानि शिवं मिथोधिया। मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी।। भा.पु., ५.१८.९
2. सह नौ भुनक्तु.... । कठो...१.१
3. जीवेम शतं शरदः ... ।। अथर्ववेद,३/१२/६
4. संज्ञानं आज्ञानं विज्ञानं मेधा..... इति सर्वाण्यैतानी प्रज्ञानस्य नामधेयानि वदन्ति। ऐ.उप.,३;२
5. જુઓ, ऋग्. ના.આ સૂક્ત પરનું સાયણ-ભાષ્ય, "यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजनानाः एकमत्व प्राप्ता हविर्भागम् उपासते यथास्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्वं परित्यज्य धनं स्वीकुर्वतेति शेषः।।२।।
6. જુઓ, ऋग्. ના संज्ञान-सूक्त પરનું सायण भाष्य, २

   " परस्परं विरोधं परित्यज्येकविधमेव वाक्यं ब्रूवेति यावत् |
7. જુઓ, ऋग्. **ના આ સૂક્ત પરનું ભાષ્ય,**
   - वेङ्कटमाधव – मनाम्सि च युस्माकम् सम् जानताम् अस्मदीयोऽयमिति|
   - सायणाचार्यः – वः युस्माकं मनांसि सं जानताम्| समानमेकमेवार्थमवगच्छतु |
8. જુઓ, सायण-भाष्य, 10.191.4,

   हे ऋत्विग्यमानाः वः युस्माकम् आकूतिः संकल्पोऽध्यवसायः समानी एकविधोऽस्तु | तथा वः युस्माकं हृदयानि स्माना समानान्येकविधानि सन्तु| तथा वः युस्माकं मनह अन्तकरणम् |प्रत्येका-

   पेक्ष्यैकवचनम् | तदपि समानमस्तु | यथा वः युस्माकं सुसह शोभनं साहित्यम् असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः || 4 ||

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

વાલ્મીકિ રામાયણ માં પૌરાણિક કથાઓનું સ્થાન અને પ્રદાન :

Dr. Suresh Oza
Assistant Professor, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

પુરાણો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન હિન્દુ ધર્મનાં દાર્શનિક, ઐતિહાસિક અને રાજકીય પાસાંઓને લગતો એક અત્યંત લોકપ્રિય સર્વજ્ઞાન સંગ્રહકોષ છે; જેમાં અગ્નિપુરાણ, બૃહદ્ નારદીયપુરાણ, ગરુડ પુરાણ સર્વ વિદ્યાઓનાં ઉદ્ભાવક અને પ્રકાશક મનાય છે, જ્યારે સ્કન્દપુરાણ અને પદ્મપુરાણ આ બે ગૃહપુરાણોને તો આ વિધાન સવિશેષ લાગુ પડે છે. મહાપુરાણો પૈકીના અન્ય પુરાણો પણ ઉપજીવ્ય રહ્યાં છે. વૈદિક મંત્રોના અર્થઘટન માટે અને વૈદિક રહસ્યોને સ્પષ્ટ કરવામાં પુરાણોનું તથા રામાયણ અને મહાભારત જેવા ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું વિશેષ મહત્ત્વ છે; તેથી મહાભારત કહે છે-

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।'

રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોની સાર્વવર્ણિક છે. લૌકિક ભાષામાં સરસ અને સુબોધ શૈલી દ્વારા વેદના ગંભીર રહસ્યોને જનહૃદય સુધી સરળતાથી પહોંચાડી દેવા એ રામાયણ તથા પુરાણોના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાંનો એક છે. આ સંદર્ભની તમામ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

રામકથાની અદ્વિતીય વ્યાપકતા એશિયામાં ભારત તથા તેના નિકટવર્તી દેશોના સાહિત્યમાં પ્રચાર-પ્રસાર પામી ચૂકી હતી. સમગ્ર એશિયાના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો 'રામકથા' એક ઉત્તમ દસ્તાવેજ માની શકાય. પુરાણોમાં રામકથાના અંગો ઇતર-તિતર પડેલા છે. અઢાર મહાપુરાણો પૈકી સ્કંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ જેવા બૃહદ્કાય પુરાણોમાં રામકથા વિસ્તારથી, વિવિધ રીતે, અન્ય ધર્મો-સંપ્રદાયના પ્રભાવતળે રચાઇ છે. પુરાણોની આ 'રામકથા'નો

મૂલાધાર વાલ્મીકિકૃત રામાયણને માનવામાં આવે છે. વાલ્મીકિકૃત રામાયણની અધિકૃત ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) વડોદરાની ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિ; (૨) દાક્ષિણાત્ય પાઠ, ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેમસ, મુંબઇ અને (૩) ગૌડીય પાઠ, કલકત્તા સંસ્કૃત સીરિજ, સંસ્કરણ. પુરાણોની અનેકવિધ સમીક્ષિત આવૃત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમાં ચૌખમ્બા સંસ્કૃત મુખ્યત્વે સીરિજ, વારાણસી; એશિયાટીક સોસાયટી, બેંગ્લોર; સરસ્વતી પ્રેસ, કલકત્તા; આનંદાશ્રમ સંસ્કૃત સીરિજ પૂના; નાગ પબ્લિકેશન્સ, દિલ્હી; શ્રીગુરુમંડલ ગ્રંથમાલા, કલકત્તા; વેંકટેશ્વરસ્ટીમ પ્રેસ, મુંબઇ; ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન, પ્રયાગ તથા ગુજરાતી અનુવાદીત –સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ... વગેરે.

સમગ્ર વાલ્મીકિ રામાયણ અને મહાપુરાણોની કથાવસ્તુને આધારે તુલનાત્મક અધ્યયન પ્રસ્તુત કર્યું છે. રામાયણથી ભિન્ન પુરાણોમાં રામકથા અંતર્ગત અનેક અવાન્તરકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમાં વિશેષ પદ્મપુરાણકાર અને સ્કંદ પુરાણકાર વર્ણવે છે. ઉપર્યુક્ત વિવિધ પ્રકારની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો પુરાણકારોની ભાષા સુબોધ અને શૈલી હૃદયંગમ છે. પુરાણો સામાન્ય જન-સમાજનું સાહિત્ય છે. તેની પ્રતીતિ અહીં થાય છે. સાહિત્યિક દષ્ટિએ પણ રામકથા અંતર્ગત પુરાણો ગુણવત્તાસંપન્ન સિદ્ધ થાય છે. પુરાણકારો આખ્યાન-ઉપાખ્યાનોના માધ્યમથી વ્યાપક જન-સમાજને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવી દે છે. આખ્યાન-ઉપાખ્યાનોનું સમયે-સમયે ઉમેરણ થતાં રામકથાએ પણ બૃહદ્સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. એની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ આ પુરાણકારો કરાવે છે.

વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયની ઓરિયંટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ દ્વારા પ્રકાશિત સંસ્કરણ મુજબ વાલ્મીકિકૃત રામાયણમાં કુલ -૬૪૫ સર્ગ અને ૨૪૦૦૦ શ્લોક અને સાત કાંડ છે. જેના પ્રારંભે બાલકાંડમાં સંક્ષેપમા રામકથા અને ત્યારબાદ વ્યાસશૈલીમાં રામકથાનું નિરૂપણ થયું છે.

બાલકાંડની એ વિશેષતા રહી છે કે જેમાં વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રના સંબંધનું ઊર્ધ્વિકરણ અને વંશાવળી. બાલકાંડ અને ઉત્તરકાંડમાં પૌરાણિક કથાઓનો સમાવેશ થતા વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ આ બંને પ્રક્ષેપ મનાય છે, જેવી વિશેષતાઓ ચર્ચાના વિષય બની રહે છે. રામાયણની ભૌગોલિક સામગ્રી, પ્રાકૃતિક વર્ણનો અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયનની દષ્ટિએ અયોધ્યાકાંડ ઉપાદેય બની રહે છે. આમ વાલ્મીકિ રામાયણનો કથાસાર સમીક્ષાત્મક દૃષ્ટિએ નિરૂપાયો છે.”

પુરાણોમાં નિરૂપિત રામકથાની અનેક વિશેષતાઓ રહી છે. માર્કણ્ડેય, બ્રહ્માંડ તથા મત્સ્ય જેવાં પુરાણો રામકથાનો ઉલ્લેખ પણ કરતાં નથી; જ્યારે મહાભારતનો ખિલભાગ એવું હરિવંશપુરાણ વાલ્મીકિના કાવ્યનો, અવતારોની તાલિકામાં રામનું નામ તથા સંક્ષેપમાં રામકથાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ જ રીતે વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, લિંગપુરાણ, વામનપુરાણ વગેરે પણ સંક્ષેપમાં રામકથા નિરૂપે છે. જ્યારે સ્કંદ, પદ્મ, ભાગવત, વરાહ, અગ્નિ, ભવિષ્ય, નારદીય, બ્રહ્મ, ગરુડ જેવાં પુરાણોમાં કેટલાંક શૈવ અને બ્રાહ્મ હોવા છતાં વિસ્તારથી રામકથાનું નિરૂપણ કરે છે. આ પુરાણકારોએ કથાઓમાં કેટલાક ફેરફાર, ઘટનાક્રમમાં ફેરફાર, પુનરુક્તિ, ધર્મ-સંપ્રદાય પ્રભાવ વગેરેને આધારે વર્ણન કર્યું છે.

વાલ્મીકિ કૃત રામાયણનો કથાસાર સંક્ષેપમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે. બાલકાંડથી લઇને ઉત્તરકાંડ સુધીનો કથાસાર અહીં ક્રમબદ્ધ રીતે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. રામાયણની તમામ ઘટનાનો ચિતાર સાતેય કાંડ દ્વારા અહીં આવરી લેવામાં આવ્યો છે.

વાલ્મીકિ રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં અહલ્યાની ઉત્પત્તિ તથા ગૌતમ-અહલ્યા–વિવાહના વિષયમાં વૃત્તાન્ત મળે છે. જેમકે ‘બ્રહ્માએ અન્ય પ્રાણીઓનાં સર્વશ્રેષ્ઠ અંગ લઇ એવી સ્ત્રીનું નિમાર્ણ કર્યુ કે જેમાં ‘હલ’ (કુરૂપતા)નો સર્વથા અભાવ હતો અને એનું નામ અહલ્યા રાખ્યું. ઇન્દ્ર અહલ્યાની અભિલાષા કરતો હતો, પરંતુ બ્રહ્માએ એને ધરોહરના રૂપે ગૌતમ

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

ઋષિને ત્યાં રાખી. ઘણા વર્ષો પછી ગૌતમે એ બ્રહ્માને પાછી આપી અને બ્રહ્માએ તપસ્વી ગૌતમની સિદ્ધિ જોઇ અહલ્યાને પત્ની સ્વરૂપે પ્રદાન કરી.

બ્રહ્મપુરાણ (અ.૮૭)માં આ કથાનું વિકસીત રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એ મુજબ બ્રહ્માએ ગૌતમને અહલ્યાના પાલન-પોષણનો ભાર સોંપ્યો હતો. અહલ્યાની યૌવન- પ્રાપ્તિ માટે સમગ્ર દેવતા, મુનિ, દાનવ, યક્ષ તથા રાક્ષસોએ માંગણી કરી, પરંતુ ઇન્દ્રે વિશેષ આગ્રહ કર્યો. આ જોઇ બ્રહ્માએ પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા કરી પ્રથમ આવે તેવી શરત મૂકી. અન્ય પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરવા ગયા, જ્યારે ગૌતમે અર્ધપ્રસૂતા સુરભિ અને શિવ- લિંગની પ્રદક્ષિણા કરી અને અહલ્યાને પ્રાપ્ત કરી.

ગૌતમ-પત્ની સાથે ઇન્દ્રના દુરાચારનું વર્ણન વાલ્મીકિ-રામાયણના ઉત્તરકાંડ (સર્ગ-૩૦)માં આવે છે. એ મુજબ અહલ્યા નિર્દોષ છે પરંતુ બાલકાંડ (સર્ગ-૪૮) મુજબ જિજ્ઞાસાથી પ્રેરીત થઇને અહલ્યાએ ઇન્દ્રને ગૌતમના વેશમાં ઓળખવા છતાં એનો પ્રસ્તાવ સ્વીકાર્યો હતો.[૧]

'સ્કન્દપુરાણ'માં આ કથા બાબતે ઘણું પરિવર્તન છે: ''ગૌતમના પુત્રનું નામ ચિરકારી છે; એવો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આવે છે (શાંતિપર્વ, અ. ૨૫૮). 'સ્કંદપુરાણ' [૨] માં પણ ચિરકારીની કથા મળે છે. પરંતુ આ કથામાં અન્તર એ છે કે ગૌતમ પત્નીનો અપરાધ એ છે કે તે પોતાના સ્ત્રી-સ્વભાવ અનુસાર કૌશિકીના તટ પર બલિ-રાજા તરફ જોઇ રહી હતી. પોતાની પત્નીના વધનો આદેશ આપવાના કારણે ગૌતમ દુ:ખી હતા; એવામાં ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણ-વેશે એમની પાસે આવ્યો અને એણે અહલ્યાની સ્ત્રી સ્વાભાવિક દુર્બળતાના વિષયમાં એક ગાથા સંભળાવી, આ સાંભળી ગૌતમ પુત્ર ચિરકારી પાસે ગયા અને પોતાની પત્નીને જીવિત જોઇ પ્રસન્ન થયા.

બ્રહ્મપુરાણ (અ.૮૭) અનુસાર ગૌતમ પોતાની પત્ની સાથે બ્રહ્મગિરિ પર તપ કરતા હતા. અહલ્યાના વિવાહના પહેલાંથી જ ઇન્દ્ર એના ઉપર આસક્ત થયો હતો. આથી ગૌતમની અનુપસ્થિતિમાં ઇન્દ્ર ગૌતમનું રૂપ ધારણ કરી અહલ્યાની પાસે આવ્યા જ કરતો હતો, પરંતુ અહલ્યા એને ગૌતમ સમજતી હતી.

न बुबाधत्वहल्या तं जारमेने तु गौतमम् ।

એક દિવસ સંયોગવશાત આશ્રમમાં બંને ગૌતમ દેખાયા. આશ્રમવાસી આ આશ્ચર્ય જોઇ તથા એને તપનો પ્રભાવ સમજી ગૌતમને કહેવા લાગ્યા.

भगवन्किमिदं चित्रं बहिरन्तश्च दृदश्यते ।

प्रिययाऽन्तः प्रविष्ठष्टोऽसि तथैव च बहिर्भवान्।

अहो तपः प्रभावोऽयं नानारूपधरो भवान् ॥ [3]

આ સાંભળી ગૌતમ પોતાના ઘરે ગયા તથા ઇન્દ્રે ગૌતમના આગમન પર બિલાડાનું રૂપ ધારણ કર્યું.

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં બે સ્થળે ઇન્દ્રના દુરાચારનું વર્ણન આવે છે.[૪] આ બંને સ્થળોએ અહલ્યાને નિર્દોષ માની છે. અ.૬૧ મુજબ ઇન્દ્ર કામશાસ્ત્રમાં પોતાની પહોંચનો ઉલ્લેખ કરતાં અહલ્યાને પ્રલોભન આપે છે તથા ચીને અહલ્યાની દાસી બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અહલ્યા ચલિત થયા વિના ઘરે જાય છે અને ગૌતમને બધું જણાવે છે. બાદમાં ઇન્દ્ર ગૌતમનું રૂપ ધારણ કરી અહલ્યા સાથે રમણ કરે છે; પરંતુ સર્વજ્ઞ મુનિ ઘરે પાછા આવી એને શાપ આપે છે.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં ગૌતમના શાપ દ્વારા ઇન્દ્રને નપુંસક બનાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ છે (બાલકાંડ, સર્ગ ૪૮). એના પછીના સર્ગમાં દેવતાઓ દ્વારા ઇન્દ્રને ઘેટાનાં વૃષણ આપ્યાનો

ઉલ્લેખ છે (સર્ગ-૪૯). લિંગપુરાણમાં કોઇ શાપનો ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ એ માનવામાં આવ્યું છે કે ગૌતમે ઇન્દ્રનું વૃષણ કાપી ભૂમિ ઉપર ફેંકી દીધું હતું. [૫]

ઇન્દ્રને શાપરૂપે શરીર પર સહસ્ર 'ભગ' પ્રગટ થયાં હતાં એવો ઉલ્લેખ બ્રહ્મપુરાણ, સ્કન્દપુરાણ, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં મળે છે.[૬] બ્રહ્મપુરાણ અનુસાર ગૌતમ નદીમાં સ્નાન કરવાથી ઇન્દ્રમાં આ પરિવર્તન આવ્યું હતું પરંતુ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ અનુસાર ઇન્દ્રને આ માટે એક સહસ્ર વર્ષ સુધી સૂર્યની આરાધના કરવી પડી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. જ્યારે પદ્મપુરાણ અનુસાર દેવીના વરદાનના ફલસ્વરૂપ ઇન્દ્ર સહસ્રાક્ષ બની ગયા હતા. [૭]

જ્યારે પદ્મપુરાણના સૃષ્ટિમંડ[૮] મુજબ અહલ્યાને માંસહીન, અસ્થિઅમાં- વિશિષ્ટ બની જવાનો શાપ આપ્યો હતો.

રામ દ્વારા અહલ્યોદ્ધારનું સ્વરૂપ વા.રામાયણમાં છે. ઉત્તરકાંડ મુજબ ગૌતમે અહલ્યાને આશ્વાસન આપ્યું કે વિષ્ણુ અવતાર રામનાં દર્શન માત્રથી તે પવિત્ર થઇ જશે.

तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि । [૯]

જ્યારે બાલકાંડ (સર્ગ-૪૯)માં વિષ્ણુત્વની તરફ નિર્દેશ નથી કર્યો. એ મુજબ તપસ્યા કરી, રામના આવવાથી એમનો અતિથિ-સત્કાર કર્યા પછી મારી પાસે આવો

સ્કન્દપુરાણની કથામાં શૈવ-સમ્પ્રદાયનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ વર્તાય છે. એ મુજબ રામે શિલાનો કરર્પશ કરી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એને વિભિન્ન તીર્થોની યાત્રા કરવાનો આદેશ આપ્યો. અહલ્યાએ એ મુજબ કર્યું અને અનેક તીર્થોમાં હરલિંગની સ્થાપના કરી (સ્કંદપુ., નાગરખંડ, અ.૨૦૮).

પદ્મપુરાણાનુસાર ગૌતમે શાપાન્તે અહલ્યાને આશ્વાસન આપ્યું કે 'રામ જે દિવસે સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત આશ્રમમાં આવશે તથા તને શુષ્કપ્રતિમારૂપે જોઇ વસિષ્ઠને આ મૂર્તિ

વિશે પૂછશે. વસિષ્ઠના પૂર્વ વૃત્તાન્તને સાંભળી રામ તને નિર્દોષ જાહેર કરશે ત્યારે તું દિવ્યરૂપ ધારણ કરી મારી પાસે આવીશ (સૃષ્ટિમંડ, અ.૫૧).

બ્રહ્મપુરાણમાં આ સંદર્ભે રામનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ગૌતમી નદીના મળવાથી અહલ્યાએ પોતાનું પૂર્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ છે.

तया तु संगता देव्या अहल्या गौतमप्रिया पुनस्तद्रुपम भवत् । [१०]

❖ સંદર્ભસૂચિ

૧ . વા. રામાયણ બાલકાંડ સર્ગ-૪૮

૨ . સ્કંદપુરાણ

3. બ્રહ્મપુરાણ અ. ૮૭

૪ . બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ

૫ . લિંગપુરાણ

૬ . બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ

૭ . પદ્મપુરાણ

૮ . પદ્મપુરાણ, સૃષ્ટિખંડ

૯ . વા. રામાયણ, ઉત્તરકાંડ

૧૦ .બ્રહ્મપુરાણ

❖ સહાયક સંદર્ભ-ગ્રંથસૂચિ: - સંસ્કૃતઃ

૧. અમરકોશ : અમરિસંહ

હિન્દી ટીકાકાર-પં. હરગોવિંદ શાસ્ત્રી

ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝ ઓફિસ, બનારસ, ૧૯૫૭

૨. અગ્નિપૂરાણ : વ્યાસ

સંપા. બલદેવ ઉપાધ્યાય

ચૌખમ્બા સંસ્કૃત સીરીઝ ઓફિસ, વારાણસી, પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૯૬૬

૩. અર્થવવેદ : સંપા. પં.શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય મંડળ, પારડી, ચોથું સંસ્કરણ

૪. અષ્ટાદશપુરાણપરિચય : ડૉ. કૃષ્ણમણિ ત્રિપાઠી

ચૌખમ્ભા સંસ્કૃત સીરીઝ, વારાણસી

૫. ઋગ્વેદ : સંપા.પં.શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર

સ્વાધ્યાય મંડળ, પારડી, ચોથું સંસ્કરણ

૬. ઋગ્વેદ સંહિતા : વૈદિક સંશોધન મંડળ, પૂના

(સાયણ ભાષ્ય સાથે વૉ ૧ થી ૫) ૧૯૩૩, ૧૯૩૬, ૧૯૪૧, ૧૯૪૬, ૧૯૫૧

૭ . કાવ્યમીમાંસા : રાજશેખર અનુ. સ્વર્ગીય પં. કેદારનાથ શર્મા સારસ્વત બિહાર

રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ્, પટણા બીજું સંસ્કરણ : ૧૮૮૨

૮. કુમારસંભવ : કાલિદાસ

૯. કુર્મપુરાંણ : વ્યાસ

એશિયાટીક સોસાયટી, બેંગ્લોર

૧૦ . રઘુવંશ : કાલિદાસ

૧૧ . રામાયણ : વાલ્મીકિ

સંપા. અમરેન્દ્ર લક્ષ્મણ ગાડગીલ

શ્રીરામકોશ મંડળ, પુણ્યપત્તનમ

૧૨ . રામાયણ : વાલ્મીકિ

પ્રકા. ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટયૂટ, વડોદરા.

13. રામાયણ : સંપા. પં. શિવરામશર્મા વાસિષ્ઠ

ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ૨૦૧૪

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

"भारत और मोरिशस प्रवासी साहित्य के सेतु: अभिमन्यु अनत"Þ

-डॉ. तुषार व्यास
Assistant Professor, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

साहित्य समाज का दर्पण है। किसी भी साहित्य उस समाज में निर्मित होता है, जहां उसका प्रतिबिंब दिखाई दे। भारत में साहित्यकार अपने साहित्य में पीड़ा, संवेदना, यथार्थ-स्थितिको वर्णित करता है। भारत के पड़ोसी देश मोरिशस के जाने-माने साहित्यकार का नाम अभिमन्यु अनत है। वह मॉरिशस में जन्मे,पढ़े-लिखे और वहीं रह कर हिंदी में लेखनी कार्य किया। बहुमुखी प्रतिभा संपन्न लेखक अभिमन्यु अनत ने साहित्य की सभी विधा पर अपनी कलम चलाई है।

'अनत' ऐसे साहित्यकार है जो अपनी कलम के जरिए भारतीय साहित्य, संस्कृति और संस्कार के प्रति अपनी गहरी सूची दिखाई है। ऐसा माना जाता है कि किसी समय अभिमन्यु अनत के पूर्वजो भारत से बंधवा मजदूर के रुप में मोरिशस आए थे। मोरिशस आने के बाद वह वही स्थिर हो गए। लेकिन फिरभी अभिमन्यु अनत हिंदी साहित्य के प्रखर विद्वान है। उनको मोरिशस के हिंदी 'कथा साहित्य के सम्राट'का सन्मान मीला है। उन्हो ने अपनी उच्च स्तरीय हिंदी उपन्यासों और कहानियों के द्वारा मोरिशस जैसे देश में हिंदी भाषा को जन-जन में प्रचारित एवं प्रतिष्ठित किया।

अनतजी ने अपनी लेखनी में जन-जन की पीड़ा,मजदूरों की हालत, गरीबाई को दर्शाया है। उनकी कलम में मोरिशस की गरीब जनता की पीड़ा को दिखाया जाता है। उनके बारे में कहा जाता है कि

"अभिमन्यु अनत अपने देश के भूमिपुत्र हैं तथा अति-जातीय परंपरा के राष्ट्रीय उपन्यासकार है। मॉरीशस की भूमि,वहां की संस्कृति,वहां के अंचल,वहा की संताने सभी उनकी लेखकीय आत्मा के अंग है। वे अपने देश के वर्तमान की त्रासदीयां, क्रियाकलापो,

औपनिवेशिक दबाव और विसंस्कृतिकरण की दुष्प्रप्रवृत्तियों का बड़े यथार्थता के साथ उद्घाटन करते हैं तथा जीवन मूल्यों तथा आदर्शवाद को साथ लेकर चलते हैं।"१

अनतने काव्यो में भी भारत की भूमि, प्रसंगो, प्रकृति को याद किया है। साथ ही मजदूरो की दयनीय हालत को भी सहसा उभारा है। उनका काव्य 'वह अनजान आप्रवासी' में भी माटी की भीनी सुगंध, उनमें काम कर रहे मजदूरों की पसीने की खुशबू से पाठक को अवगत करवाया है। जैसे-

"नंगी पीठों पर सह कर बाँसो की
बौछार बहा-बहाकर लाल पसीना
वह पहला गिरमिटिया इस माटी का बेटा
जो मेरा भी अपना था तेरा भी अपना"२

अभिमन्यु अनत सर्वाधिक लोकप्रिय उनके उपन्यासों के कारण थे। उन्होंने २९ उपन्यासों अपनी कलम से लिखे हैं। साथ में उनका 'लाल पसीना' उपन्यास सर्वश्रेष्ठ उपन्यास माना गया है। वह महाकाव्यात्मक शैली का उपन्यास है। साथ ही 'लहरों की बेटी' ,'मार्क ट्वेन का स्वर्ग' ,'फैसला आपका','मुड़िया पहाड़ बोल उठा', और 'नदी बहती रही','तपती दोपहरी' आदी चर्चित एवं पठनीय उपन्यास रहे हैं। उनके उपन्यासों की भाषा संस्कृतनिष्ठ जान पड़ती है। वह ऐसे साहित्यकार थे जो अपनी कलम को लोकभोग्य बनाना चाहते थे। जन-समाज का प्रतिबिंब उनमें देखा जाता है।

भारत के कवि जैसे आमजनता की पीड़ा को दर्शाते हैं, उसी तरह अभिमन्यु अनत की कविताओ में भी मजदूरों और शोषित वर्ग पर होने वाले शोषण, अत्याचार ,दमन और पीड़न पर खुलकर बात कही गयी है। आज के धनीको और कहे-जानेवाले गर्भ श्रीमंत लोग सामान्य मजदूरी करने वालों को कैसे पिड़ते हैं यह उनके काव्य में देखने को मिलता है।

“तुमने आदमी को खाली पेट दिया

ठीक किया

पर एक प्रश्न है रे नियति

खाली पेट वालों को

तुमने घुटने क्यों दिया?

फैलाने वाला को हाथ क्यों दिया?”[३]

मेरा मानना है कि बहुमुखी प्रतिभा संपन्न अभिमन्यु अनत ने भारतीय साहित्य और मोरिशस साहित्य के बीच सेतु का कार्य किया है। जैसे भारतीय साहित्य की वेदना और संवेदना को उन्होंने स्वर दिया है। सांस्कृतिक अस्मिता, आर्थिक विषमता, राजकीय के दांवपेच आदि बातें उनके साहित्य का विषय बनी हुई है। सामान्य बंधुवा मजदूरों की हालात क्या होगी वह उन्होंने अपने काव्य में दर्शाई है-

“मेरे पूर्वजों के सांवले बदन पर

जब बरसे थे कोड़े

तो उनके चमड़े

लहूलुहान होकर भी चुप थे

चीत्कारता तो था

गोरे काकोडा ही

और आज भी

कई सीमाओं पर

बंदूक के ही तो चिल्ला-कराह रही है

भूखे नागरिक तो

शांत सो रहे हैं

गोलियां खाकर।।४

भारत के साहित्यकार जैसे मध्यमवर्ग का चित्रण करते हैं, ठीक उसी तरह अभिमन्यु अनत ने समाज के शोषित और मध्यम वर्ग का यथार्थ अंकन किया है। भारतीय साहित्यकार की तरह विदेश में रहने वाले रचनाकार उस देश की विभिन्न परिस्थितियों का चित्रण मिलता है।

हम देखते हैं कि भारतीय संस्कृति मानव जीवन को संस्कारित करने में सहायक सिद्ध होती है, उसी प्रकार अभिमन्यु अनत का साहित्य भारत और मोरीशस की भूमि दोनों के बीच साहित्य सेतु का निर्माण किया है। उससेतू में आज अनेकों साहित्य-शोधार्थी अपना कार्य कर रहे हैं। अनत ने विदेश में रहकर भी अपनी मातृभाषा को लुप्त होने नहीं दिया। उनके प्रत्येक साहित्य में भारतीय संस्कृति दिखाई देती है।

अभिमन्यु अनत भारतीय अध्येताओ के प्रिय लेखक है। प्रवासी साहित्य में उनका साहित्य शिरमोर है। भारतीय युग के सभी वादो का प्रभाव उन पर दिखाई देता है। माना जाता है कि अभिमन्यु अनत ने सत्य, अहिंसा, धार्मिक सहिष्णुता, मानवता को अपने जीवन का लक्ष्य एवं जीवन का मूल्य माना है। उन्ही आदर्शों के कारण आलोचकों ने उन्हें "मोरिशस के प्रेमचंद" के रूप में बहूनाम दिया है। भारतीय साहित्य की झांकी कहीं न कहीं उनमें भी पायी जाती है।

सफल नाट्यकर अभिमन्यु अनत ने भारतीय नाट्यकारों की तरह समाज व्यवस्था का विद्रोह उनकी राजनेताओ, राजनैतिक पार्टियों के कपट से दबती आवाज, और आप्रवासी भारतीय मजदूरों की दयनीय दशा को दर्शाते हैं, अत: नाटककार के रूप में भी वह भारत और मोरिशस का साहित्य का समन्वय- सेतु कर सके हैं।

इस प्रकार समापन में हम कह सकते हैं कि भारतीय और मोरिशस के साहित्य के बीच यदि कोई साहित्यकार का नाम शिरमौर है तो वह 'अभिमन्यु अनत' है। भावपक्ष

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

और कलापक्ष दोनों कसोटियाँ पर उनका साहित्य खरा उतरता है। उनकी लेखनी में विषय वैविध्य, शिल्पगत विशेषता, भाषा की बहुमुखी प्रतिभा संपन्न सहजता जैसी गुण उनकी कला में चार चांद लगा देते है।

अभिमन्यु अनत मोरिशस के सामान्य जन-जीवन को अपनी कलम के कलम के माध्यम से चित्रित करते हैं। जिस तरह भारतीय साहित्यकारों का प्रमुख स्वर गरीब और शोषित प्रजा को दर्शाता है। उसी प्रकार अभिमन्यु अनत ने अपनी कलम चलाई है।

अत: निष्कर्ष के रूप में हम यह कह सकते हैं कि भारतीय और मोरिशस के साहित्य के बीच सेतु का कार्य यदी किसी ने किया है तो वह अभिमन्यु अनत है। तत्कालीन समाज के शोषित वर्ग की पीड़ा उनके साहित्य का प्रमुख स्वर है। भारतीय साहित्य उनका योगदान कभी भूल सकता नहीं है। समकालीन हिंदी साहित्य सदा उनका आभारी रहेगा|

संदर्भ

- असिस्टंट प्रोफेसर, हिन्दी विभाग, श्री त्रिकमजीभाई चटवानी आर्ट्स & जे.वी.गोकल ट्रस्ट कॉमर्स कॉलेज , राधनपुर, जिला- पाटन

१.'हिंदी का प्रवासी साहित्य(हिंदी)।' अभिगमन तिथि,: १० जुलाई २०११।

२. 'वह अनजान आप्रवासी', काव्य

३. हिंदी समय. कोम, ओनलाइन वेबसाईट से यह काव्य लिया गया है।

४.'ख़ामोशी' काव्य, 'गुलमोहर खोल उठो' कवितासंग्रह ऑन्लाइन साईट से लिया गया है।

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

કુપોષણ : એક કૌટુંબિક સમસ્યા [સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ લેખ]

પ્રા.ડૉ.બચુભાઈ એ.રાઠોડ
Assistant Professor, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

- પ્રસ્તાવના :-

વિશ્વના અલ્પવિકસિત અને વિકાસશીલ અનેકવિધ રાષ્ટ્રો કુપોષણની આરોગ્યલક્ષી સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે.ભારત પણ કુપોષણની આરોગ્યલક્ષી સમસ્યાના પરિણામો ભોગવી રહ્યો છે.માનવજીવનને ગુણવત્તાલક્ષી બનાવવા માટે માનવી સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. ભારતમાં પણ વ્યક્તિગત,સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સરકારી ધોરણે કુપોષણની સમસ્યાના વિઘાતક પરિણામોને હળવા બનાવવા પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે. છતાં,સંચાર માધ્યમોના અહેવાલો અનુસાર 39% બાળકો કુપોષિત છે.વર્ષ-2006 થી 2016ના સમયગાળામાં દરમિયાન બાળકોમાં ગંભીર કુપોષણમાં થયેલો વધારો બાળકોના અસ્તિત્વ સામે જોખમકારક છે. 'આજના બાળકો આવતી કાલનું ભવિષ્ય છે.' –એ અનુસાર આ ઘટના ચિંતાજનક છે. વળી,યુનિસેફના અહેવાલ મુજબ 12 લાખ બાળમૃત્યુ સાથે ભારત વિશ્વમાં ટોચ પર છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસલેખ ઉત્તર ગુજરાતના પતન જીલ્લાના સરહદી વિસ્તારમાં આવેલા રાધનપુર તાલુકાના બાળકોમાં કુપોષણની સમસ્યાના સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ ઉપર કેન્દ્રિત થયો છે.

- કુપોષણ : એક સામાજિક-કૌટુંબિક સમસ્યા :

સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચારતા, માનવ-સમાજની મૂળભૂત અને સાર્વત્રિક સામાજિક સંસ્થા 'કુટુંબસંસ્થા' છે. આધુનિક યુગમાં ભારતીય કુટુંબસંસ્થા અનેકવિધ પરિબળો અને પ્રક્રિયાના પરિણામે રચનાત્મક અને કાર્યાત્મક રીતે પરિવર્તન પામી રહી છે.જેના વિધાયક અને વિઘાતક બંને પ્રકારના પરિણામો આવી રહ્યા છે.જેમાં કુટુંબસંસ્થામાં અનેકવિધ સામજિક સમસ્યાઓ પ્રવર્તે છે. કુટુંબમાં પ્રવર્તતા વિભિન્ન સાંપ્રત પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓમાં ઘરેલું હિંસા,દહેજપ્રથા, જાતીય અસમાનતાની અનેકવિધ સમસ્યાઓ,સ્ત્રી-ભ્રૂણહત્યા,સામાજિકરણમાં ભેદભાવ,સ્ત્રીની બેવડી ભૂમિકા,પેઢી ગાળો,સ્ત્રી-બાળકોની કુપોષણની સમસ્યા વગેરે.

સમાજશાસ્ત્રમાં વિભેદીકરણ અને વિશેષીકરણના કારણે સમાજશાસ્ત્રની અભિનવ અભ્યાસશાખાઓ માનવસમાજના વિવિધ પાસાઓનો સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમથી અભ્યાસ કરી રહી છે 'કુપોષણ' [Malnutrition-કુપોષણ,અલ્પપોષણ,અપોષણ,પોષણન્યૂનતા] – એક સામજિક ઘટના તરીકે વિચારતા,સમાજશાસ્ત્ર અને એની પેટા શાખાઓ જેવી કે, કુટુંબનું સમાજશાસ્ત્ર,આરોગ્યનું સમાજશાસ્ત્ર,પ્રાદેશિક સમાજશાસ્ત્ર,સામજિક સમસ્યાઓનું સમાજશાસ્ત્ર,વ્યવહારલક્ષી સમાજશાસ્ત્ર વગેરેની કેન્દ્રવર્તી અને ધ્યાનાકર્ષક અભ્યાસ ઘટના છે.

Horton & Leslie : 'Sociology of Social Problems' પુસ્તકમાં આપેલી સામાજિક સમસ્યાની વ્યાખ્યા અનુસાર, " સામજિક સમસ્યા એવી પરિસ્થિતિ છે,જે લોકોની નોંધપાત્ર સંખ્યા પર અનિચ્છનીય રીતે અસર કરે છે અને એવી પરિસ્થિતિ

અંગે સામુહિક પગલા દ્વારા કંઈક કરી શકાય તેમ છે,એવી માન્યતા લોકો ધરાવતા હોય છે."

એક સામાજિક સંસ્થા તરીકે કુટુંબની અને સમાજની સામજિક સમસ્યા તરીકે વિચાર કરીએ તો, સમાજમાં જે પરિસ્થિતિઓ અનિચ્છનીય ગણાતી હોય,સમાજના અનેક લોકોની ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અવરોધ બનતી હોય,લોકોના જીવન પર જેની વિપરીત અને હાનિકારક અસર થતી હોય એવી સામાજિક પરિસ્થિતિઓને-ઘટનાઓને સમાજશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં સામાજિક સમસ્યા તરીકે ગણી શકાય.આ દૃષ્ટિએ ભારત અને ગુજરાતમાં બાળકોમાં કુપોષણ એક ગંભીર કૌટુંબિક અને સામાજિક સમસ્યાનું રૂપ ધારણ કરી રહી છે. સમાજશાસ્ત્રની વ્યવહારલક્ષીતની દ્રષ્ટીએ પણ આ સમસ્યા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી ભવિષ્યમાં માનવસમાજને આ સમસ્યાની વિઘાતક અસરોમાંથી બચાવવો અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાના સંદર્ભે કુપોષણ [Malnutrition] કોઈ ગ્રામ,શહેર,પ્રદેશ,રાજ્ય કે રાષ્ટ્રની નહીં પણ વૈશ્વિક કક્ષાની સામાજિક સમસ્યા છે.કુપોષણનું ગંભીર પ્રમાણ વર્તમાન સામાજિક માળખા ઉપર તો અસર કરે છે,પણ ભવિષ્યની બાબતમાં પણ ચિંતા ઉપજાવે છે.ગુજરાત અને ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના રાષ્ટ્રીય સરહદી વિસ્તાર સાથે જોડાયેલા રાધનપુર તાલુકાનામાં કુપોષણનું પ્રમાણ કેવુ છે ? તેનો એક સામાજિક સમસ્યા તરીકે વિચારતા વસ્તીની એક સંખ્યાત્મક સાથોસાથ ગુણાત્મક સામાજિક સમસ્યા પણ છે.જેની સમાજના

વિકાસ ઉપર વિકાર્યાત્મક અસરો પડે છે.આ સંદર્ભે પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ લેખ આયોજિત કર્યો છે.

➢ પદ્ધતિશાસ્ત્ર :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખ ઉત્તર ગુજરાતના પાટણ સરહદી વિસ્તારમાં આવેલા રાધનપુર તાલુકાના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સંકલિત બાળ-વિકાસ યોજના (ICDS) દ્વારા સંચાલિત 139 આંગણવાડી કેન્દ્રના નોંધાયેલા બાળકોમાં (0 થી 5 વર્ષના) કુપોષણનું પ્રમાણ પર કેન્દ્રિત થયેલો છે.આ માટે આઈ.સી.ડી.એસ.ઘટક – રાધનપુર, આંગણવાડી કેન્દ્રોના કાર્યકર અને હેલ્પર બહેનોની રૂબરૂ અનૌપચારિક મુલાકાત અને દ્વિતિયક માહિતી એકત્ર કરીને વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.જેમાં છેલ્લા ચાર વર્ષની (વર્ષ : 2011-12 થી 2014-15) આંકડાકિય માહિતીનું વિશ્લેષણ કરી,સમાજશાસ્ત્રીય અવલોકનો તારવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

➢ કુપોષિત બાળકો :-

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા અને ભારત સરકારના બાળ અને મહિલા વિકાસ ખાતાના સયુંકત માપદંડો અનુસાર, 0 થી 5 વર્ષના બાળકો સામાન્ય ,કુપોષિત કે અતિકુપોષિત છે તેની પરિભાષામાં બાળકોની ઉંમર (વર્ષ અને મહિના મુજબ) અનુસાર વજન હોવો જોઈએ.જો આ પ્રમાણ ન જળવાય તો તે બાળક કુપોષિત તરીકે પરિભાષિત કરવામાં આવે છે.

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

➢ રાધનપુર તાલુકામાં કુપોષિત બાળકોનું પ્રમાણ :-

ક્રમ	વર્ષ	આંગણવાડી કેન્દ્રની સંખ્યા	0 થી 5 વર્ષના કુલ બાળકો	વજન કરેલા બાળકોની ટકાવારી	સામાન્ય વજનવાળા બાળકોની ટકાવારી	મધ્યમ-ઓછા વજનવાળા બાળકોની ટકાવારી	અતિ-ઓછા વજનવાળા બાળકોની ટકાવારી
1	2011-12	139	11521	84.98	60.88	34.20	5.28
2	2012-13	139	11671	85.03	62.42	33.67	3.79
3	2013-14	139	11435	86.25	72.81	24.74	2.45
4	2014-15	139	11479	96.51	87.16	11.93	0.90

સ્ત્રોત : આઈ.સી.ડી.એસ.ઘટક-રાધનપુર,જી.પાટણ

❖ અભ્યાસના અવલોકનો :-

(1) રાધનપુર તાલુકામાં છેલ્લા ચાર વર્ષમાં [2011-12 થી 2014-15] બાળકોમાં કુપોષણનું પ્રમાણ સતત ઘટતું જાય છે. [5.28% થી 0.90%]

(2) વર્ષ-2011-12માં અતિ ઓછા વજનવાળા (અતિકુપોષિત) બાળકોનું પ્રમાણ 05% જેટલું હતું. જે

વર્ષ-2014-15માં માત્ર 01% થી પણ ઓછું હોવાનું જણાય છે.જે બાબત વ્યક્તિગત,સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સરકારી ધોરણે થયેલા પ્રયત્નોનું સકારાત્મક પરિણામ જણાય છે.

(3) વર્ષ-2011-12માં મધ્યમ અને અતિ ઓછા વજનવાળા બાળકોનું પ્રમાણ 34% જેટલું હતું. જે વર્ષ-2014-15માં માત્ર 12% થી પણ ઓછું હોવાનું જણાય છે. જે સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નોંધનીય બાબત છે.

(4) ઉપરોક્ત આંકડાકિય માહિતીનું વિશ્લેષણ કરતા જણાય છે કે,રાધનપુર તાલુકામાં સામાન્ય વજન

ધરાવતા એટલે કે જે બાળકો કુપોષિત નથી એમનું પણ સંખ્યાપ્રમાણ ધીમે – ધીમે વધતું જાય છે,જે કુપોષણ સામેની જાગૃતિ દર્શાવનાર ઘટનાનો નિર્દેશ કરે છે.

(5) રાધનપુર તાલુકામાં કુપોષણના પ્રમાણમાં ઘટાડો લાવનારા પરિબળોમાં સરકારશ્રીના વિવિધ યોજનાઓના પરિણામો,સંકલિત-બાળ-વિકાસ-યોજના(રાધનપુર ઘટક),આંગણવાડી કાર્યકર-હેલ્પર બહેનો અને સ્થાનિક કક્ષાએ વિસ્તારમાં શિક્ષણનો વ્યાપ-વિસ્તાર,લોક જાગૃતિ, લોકભાગીદારી, સંચાર-માધ્યમોનો ફાળો વગેરે પરિબળો અસરકારક રહ્યા હોવાનું સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ નોંધી શકાય.

(6) અંતે,સરકારીતંત્ર અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો [NGO] સાથે સ્થાનિક વિસ્તારના લોકોની લોક-ભાગીદારી વધે તો કુપોષણની સમસ્યાના વિઘાતક પરિણામોથી કુટુંબ સંસ્થા,ગ્રામ સમુદાય રાષ્ટ્ર અને અંતે માનવસમાજને બચાવી શકાય.

માતા તંદુરસ્ત –બાળક તંદુરસ્ત,વ્યક્તિ તંદુરસ્ત- સમાજ તંદુરસ્ત

- **સંદર્ભ :-**

(1) પ્રા.એ.જી.શાહ : ‘ સામાજિક વસ્તીશાસ્ત્ર અને ભારતમાં કુટુંબનિયોજન’,

-2003, ત્રીજી આવૃત્તિ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

(2) પ્રો.એ.જી.શાહ અને પ્રો.જે.કે.દવે : ‘ સામાજિક કલ્યાણ અને સામાજિક કાનૂનીકરણ ’,

-2009-10,ત્રીજી આવૃત્તિ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

(3) પ્રો.જે.કે.દવે : ‘ ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ ’,

-2020,પ્રથમ આવૃત્તિ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

(4) પ્રો.જે.કે.દવે : ‘ ભારતીય સમાજમાં કુટુંબ ’,

-2021,પ્રથમ આવૃત્તિ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

(5) પ્રો.જે.કે.દવે : ‘ સ્ત્રીઓની સમસ્યાઓ ’,

-2013-14,પ્રથમ આવૃત્તિ,અનડા પ્રકાશન,અમદાવાદ.

(6) સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના ,રાધનપુર ઘટક,ભણસાલી ટ્રસ્ટ ,રાધનપુર.

****

ISSN: 2457-0273
(Online)
RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

Corporate Social Responsibility in Today's Era - In Special Context of Indian Corporates

Dr. Bhavna P. Bosamia

Assistant Professor,Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

Abstract

A strong sense of leadership, ethics, and responsibility is asked of businesses today if it is to meet the expectations and urgent requirements of society. The issue of leadership, ethics, and corporate responsibility in their precarious journey from "is" to "ought" to "can be" in their search for purpose that will tap the soul and energize individuals and organizations alike, calling for imagination and reflection. They call for the taking of a circuitous route complete with complexity, judgment, and explicit, painful recognition of human consequences of management action.

April 22, 2010, is the 40th anniversary of Earth Day, and no matter who you are- old or young, male or female, geek or amateur, the planet is something we should all care about. Therefore, it is all the more imperative for Indian companies to be sensitized to CSR in the right perspective to facilitate and create an enabling environment for equitable partnership between civil society and business. CSR provides benefits to the organization to gain goodwill in society. Today, many organizations voluntarily serve the purpose of CSR. In this paper, we are discussing the CSR activities undertaken by some of the organizations.

Keywords – CSR, Ethics, and Indian Corporates

Introduction

"What is most important is that management realizes that it must consider the impact of every business policy and business action upon society. It has to consider whether the action is likely to promote the public good, to advance the basic beliefs of our society, to contribute to its stability, strength, and harmony." Business and society are bound by contracts in which they operate while business is expected to create wealth and provide employment opportunities, society is expected to provide an environment conducive for business. As business depends on the community in which it operates, society also expects business to make its contribution to the community. The idea that businesses had certain responsibilities gained ground in the

nineteenth century, and some businesses had to deal with several ethical issues as they began to operate in international markets.

Private sector organizations cannot perform effectively in all corporate responsibilities. However, their scope can be expanded by mutually beneficial partnerships between companies and nonprofit organizations for improving the community. In fulfilling these social responsibilities companies must select projects carefully and then ensure that sustained involvement and quality management back them.

Society is a macro-organization. Similarly, a corporation as a group of stakeholders is a micro-society. As culture plays a significant role in the organization and development of society, similarly corporate culture plays a dominant role in the management and success of a corporation. The corporate culture is a phenomenon that often distinguishes a good organization from a bad one.

An insight into the content and direction of CSR initiatives of Indian corporations is attempted in the present study titled "CSR in today's era." The relevance of the study stems from the fact that many Indian companies started benchmarking global business procedures in the post-liberalization era. Concepts like corporate governance, CSR, financial engineering business process restructuring, and so forth have captured the attention of Indian corporates and their regulations in recent times.

Objectives of the study

- To study the initiatives taken by the Indian companies to protect the environment.
- To study the direction of CSR in the context of a green environment.
- To guide policy formulations for improving efficiency and effectiveness in CSR spending.

Research Methodology

Research design plays a very significant role in all kinds of research. To carry out the present research work, the researcher consulted various journals, magazines, newspapers, and books on CSR, business ethics, and corporate governance. The information and literature have been derived from various websites. The study is desk research. The tools used for the analysis and interpretation of information include comprehensive evaluation and observation methods.

Overview

Today, the market perception is that companies are looking for businesses that do well for the community, not necessarily make a profit. CSR is gaining importance in many countries of the world in the context of designing a business model for sustainable and inclusive development. This topic has received the attention of several researchers in different parts of the world.

Green Companies - Initiatives of CSR in Indian Corporates

Indian Oil Corporation (IOC) - Oil companies would have to be in the vanguard in improving their production process and making their fuel energy efficient. IOC has worked on biofuels since 1999-2000. Its R & D team came up with a 5% ethanol blend back in 2005. The same year it started working on a hydrogen CNG fuel. CNG does release greenhouse gases but in much smaller quantities than fossil fuels.

IOC's efforts to develop cleaner fuels are already showing some creditable results. IOC's multigrade lubricants have helped Indian railways save Rs. 1,000 crores on diesel in the last 10 years.

Long-term vision - A group of scientists at IOC are working on as many as 61 strains of algae. Everything IOC is trying to develop algae as a carbon scrubber to make cleaner fuel. It wants to cut its carbon emissions by 20% using algae.

Wipro - Wipro has always been proactive on issues like efficient use of water and energy and decided to make ecological sustainability a part of its core value. It started this journey in 2007 It launched multiple projects some of which are platinum and gold certified from the green building standpoint. Its computers have been rated greenest by Greenpeace for the last two years. It monitors its per-employee power consumption which has dropped 18% from 338 kilowatts per hour to 275 kilowatts.

It also decided to invest in businesses that were in some way linked to ecological concerns. In IT Wipro started actively pursuing deals to green a client's data center. It also began offering IT solutions to help a client green its business. In 2009 it acquired Mumbai-based Aquatec Industries, which enabled it to offer water reuse solutions to industrial clients. A new division called Wipro Eco-Energy was set up to offer clean energy solutions to organizations. It offers consulting, implementation, and managed services in areas like sensor-controlled lighting, energy-efficient cooling and heating systems, clean-coal technology, and conversion of organic waste into bio-methane.

Mahindra - The Mahindra's are figuring out how they can green their entire supply chain. As most Indian and global automakers showed off their small cars, M&M had a green pavilion. It walked the green talk with its Rs. 2500 crore plant in Chakan an industrial town near Pune.

It will use solar energy from the oven exhaust to reduce consumption of LPG and electricity in its paint shop which is expected to result in an annual reduction of 3500 tons of CO_2. A set of 70 solar dishes will heat water that will be used to cool the paint on vehicle bodies. At each stage of the vehicle, Mahindra has cost efficiencies to relook through the green shades.

M&M's Zaheerabad plant a region in AP has scarce water, still its plant has seldom had problems. Credit for this goes to the groundwater recharging efforts of the plant managers and workers.

Infosys - Infosys's green journey began when former vice chairman Nandan Nilekani said climate change was one of the key challenges that would impact society, and consequently business, in the next 25 years.

For this electronic meter were installed in every building, next to all the lighting panels, air conditioning, and UPS systems. As a result, it was able to make targeted improvements to remotely control power wastage.

Infosys also plans to market other sustainability solutions to monitor greenhouse gas emissions as well as water accounting.

Yes Bank - The term climate change brings to mind the vision of carbon-spewing factories or cars, certainly not a bank. Vivek Mehra, MD of Yes Bank's private equity business says that banks can have a lot to do with climate change positively.

Yes Bank has Rs. 2000 crore engineering client trying to identify clean energy sectors that it can venture into. Its advisory committee will also help in the implementation of clean energy plants. It will do so through different things like raising money, finding technologies and partners, and even scouting for acquisition targets.

Yes Bank figured that it couldn't compete with the State Bank of India when it comes to lending for steel projects, so green is Yes Bank's business differentiator.

ITC - About a decade ago, ITC almost closed down its paperboard division running into a big hurdle that prevented it from scaling up. Laws prevented corporations such as ITC from buying plantations, and of course, there was the issue of cutting trees. ITC made a shift from

shareholder focus to stakeholder focus. The wood problem was solved when ITC spent money and time developing saplings that grow fast and in the wasteland. This resulted in the benefit of a green cover about 100,000 hectares- 10 times the size of Paris and for every tree that it felled “there were 8-10 standing trees.” It is because of this that ITC calls itself a carbon-positive group today. ITC paper-making process is environmentally friendly- by not using chlorine in the bleaching process- it lowers water pollution.

As with paperboards, ITC is making sure sustainability-related risks, and therefore climate change-related risks, are well addressed in its other businesses too.

Tata Group - The Tatas want all their companies to cut emissions drastically. That job, inside the groups of top five emitters- Tata Motors, Tata Chemicals, Tata Power, TCS & Tata Steel is being done by McKinsey. And for the Tatas, the driving force to go green is simply “That is the right thing to do.”

- Tata Power currently generates 25% of its power from renewable energy sources.
- Tata Motors has been quoted as viewing the issue as an opportunity to design and develop low-emission vehicles. Its association with MDI on using compressed air as a fuel is one such initiative.
- Tata Steel in Jamshedpur emits 2 tonnes of Co_2 per tonne of steel. The company plans to reduce CO_2 by taking various measures- to first bring it down to 1.7 and then to 1.5 which will take 5 or 6 years. This will be the world's best carbon-positive plant.
- Tata companies will also follow the principle that if you follow climate change in your manufacturing process- you will get more business from us.
- One of the companies in Orissa, Tata Sponge Iron has already financed an entire plant-generating unit through carbon credits.

Black Companies - The other phase of the companies

- The Bhopal gas tragedy killed thousands of people due to poisonous gas leaked from “Union Carbide India Limited.” (UCIL).
- The pollution created by the “Chemical Industries” of Ankleshwar.
- Jetpur the textile hub situated in Saurashtra- facing the pollution problem. The textile effluent has not only polluted the river ‘Bhadar’ but has also turned underground water colorful- which indicates danger to all creatures- plants, animals, and human beings.

- Sabarmati river of Ahmedabad is considered the most polluted river in Gujarat. The reason behind this is the dumping of effluent from industries.

Limitations -

- Only a few companies are taken for the study.
- The other phase of the study i.e. Black Companies is not deeply studied.
- The data vary from time to time.
- The study is based on secondary data.

Conclusion-

The CEOs of some Indian companies have undertaken various projects for the betterment of society. And it is continuously putting efforts towards the fulfillment of CSR. The view that business organizations can have obligations other than usual commercial roles is gaining popularity in the globalization and liberalization initiatives in different parts of the world. But these are more the exception than the norm in corporate India. A majority of Indian companies are waiting for regulation to come in and then comply with it.

There are several missing links in the CSR initiatives of the Indian Companies. A greater amount of transparency and standardization may be brought in for CSR reporting by companies by introducing suitable amendments in relevant legislation by regulatory agencies. Instead of managing and implementing CSR projects individually, companies should pool their CSR funds & float business associations to carry out green projects. This will relieve companies from diverting attention to non-core areas and bring efficiency to CSR projects.

Since CSR is not mandatory, companies should be motivated by the government to set aside a part of their funds for socially responsible projects, Tax incentives recognition, etc., which may be considered motivators in this regard.

Bibliography-

- Drucker, P. (2010). *The Practice of Management.* New York: Harper Business.
- Fernando, A. (2010). *Business Ethics and Corporate Governance.* Pearson Education India.

- Giri, A. V. (June, 2017). Business Ethics and Values in Multinational Companies Operating in India: An Innovative Approach. *Archives of Business Research*, 89 -98.
- Ryan, T. G., & Bisson, J. (July, 2011). Can Ethics Be Taught? *International Journal of Business and Social Science*, 44 - 52.
- Staff, E. (2020, February 13). Entrepreneur India. Retrieved October 7, 2020, from Entrepreneur India Web site: https://www.entrepreneur.com/article/346340
- Nandagopal, K. A. (2008). Research methods in Business. New Delhi: Excel Books.

ISSN: 2457-0273 (Online)

RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

COPYRIGHT

The copyright of the articles that are accepted for publication and finally published is to be given to RADHANVALLI. Moreover authors are required to declare that the copyright requirements of material used directly or indirectly in the article are accordingly fulfilled. RADHANVALLI reserves the copyright and holds the right to use and disseminate the material in any form or medium, i.e. print or electronic. The published article cannot be reproduced, photocopied or used for commercial purpose except with prior permission.

© Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur

Subscription:

Single Copy 750

Term	For Individual	For Institution
One Year	500	750

Mode of payment:

The Demand Draft should be drawn in favour of Principal, Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College , Payable at Radhanpur.

Reprints:

All the published papers of the journal are available on institute website. For reprints of paper/article andpermission please contact 02746-277144.

Disclaimer:

Opinions expressed in this journal do not reflect the policies or views of Radhanvalli, but of the individualcontributor. Neither Radhanvalli (ACCR) nor editors is responsible for a case where author has not acknowledged or unintentionally omitted the source material. The authors are solely responsible for the details and statements intheir research papers. All disputes are subject to Radhanpur Juridiction only.

Please contact at the following address:

ShriTrikamjibhaiChatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College,

HimmatVidyanagar,

Kandla Highway,

Radhanpur-385340,

Dist. Patan, Gujarat, India

Phone No. : 02746-277144.

Website: www.researchjournalaccr.org

Correspondence may preferably be done through E-mail.

Send your contribution to: **researchjournalaccr@gmail.com**

ISSN: 2457-0273
(Online)

RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

SUBMISSION GUIDELINES

RADHANVALLI Bi-annual International Peer Reviewed Research Journal (Online) is looking for write-ups of original and independent research. The journal is published by Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur. We are keen to receive submissions from researchers, academicians, managers, entrepreneurs and scholars from Industry.

Submission Guidelines:

Papers submitted for publication should be exclusively written for this journal and should not have been published or sent for publication elsewhere. The papers submitted should evince serious academic work contributing new knowledge or innovative critical perspectives on the subject explored.

Each paper must be accompanied by:

A declaration that it is an original work and has not been published anywhere else or send for publication as per given format.

Abstract of paper about **100-200 words** and **4 to 8 keywords** to describe your research paper and facilitate identifying research domain

A short bio-note of the contributor(s) indicating name, institutional affiliation, brief career history, postal address, mobile number and e-mail, should be provided on a separate page along with the title of the paper in the format.
Each contributor will get a complimentary copy of the issue (free of charge)

There is no publication fee or charge

Format:

Paper size: A4, Font & Size: Times New Roman 12, Spacing: 1.5 space, Margin of 1 inch on all four sides, Justified Alignment.

The length of papers should not be more than 15 (1.5 space) typed pages, including tables, diagrams and appendices

Title of the paper: bold, title case (Capitalize each word), centered.

Review Procedure

All the papers submitted to the "Shri Trikamjibhai Chatwani Arts & J.V. Gokal Trust Commerce College, Radhanpur" shall be reviewed by peer-review process. The editor has the final authority for the acceptance or rejection of any article. Management and this journal reserve the right to republish the paper in any form, at any time in the future.

Rejected papers won't be sent back to the contributor.

Guidelines for Reference

Only cited works should be included in reference list. Please follow APA style of citations. Papers not submitted in the standard format, as suggested above will not be considered for publication. The reference list should be alphabetized and not numbered. Please refer: www.apastyle.org

Titles of articles from journals and books: "quoted".

Mode of submission

The manuscript shall be accepted in only **soft copy** sent to: **researchjournalaccr@gmail.com**

Deadlines

The journal will be published bi-annually. For May edition, papers must be submitted before 30th March. For November edition, papers must be submitted before 30th September.

However, contributions are accepted round-the- year.

ISSN: 2457-0273
(Online)

RADHANVALLI: An International Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal (Bi-Annual)

CERTIFICATE OF ORIGINALITY

Please complete and sign this form and send it back to us with the final version of your manuscript. It is required to obtain a written confirmation from authors in order to acquire copyrights for papers published in **RADHANVALLI**
Title of the Paper: ____

DECLARATION:

I / We,________________________________ the author/authors of the research paper/article entitled ____ authorize you to publish the above mentioned paper/article in the **RADHANVALLI**

We declare that:

- This contribution is original, except for such excerpts from copyrighted works as may be included in the reference.
- This paper has not been published in the same form elsewhere.
- I/We will not publish above said contribution anywhere else without the prior written permission of the publisher.
- Furthermore, I/We hereby transfer the unlimited rights of publication of the above mentioned paper in whole to RADHANVALLI. The copyright transfer covers the exclusive right to reproduce and distribute the article, including reprints, translations, photographic reproductions, microform, electronic form (offline, online) or any other reproductions of similar nature.
- The signatories signs for and accepts responsibility for releasing this material on behalf of any /or all co-authors.

1st Author's Signature:
Author's Name:
Address:
Date:
Mobile No:

2nd Author's Signature:
Author's Name:

Brief Biodata of Author(s)

Paper Title	:	
Title	:	
Full Name	:	
Designation	:	
Institution	:	
University (Affiliation)	:	
Address	:	
Pin Code	:	
City	:	
District	:	
State	:	
Country	:	
Fax	:	
Email	:	

:: VISION ::

To spread qualitatively equipped higher education along with vocational literary and humanitarian values through this institution. It also aims at keeping pace with the global challenges of the future building citizens who contribute in the motion of the creation of a secular nation and there by establish its distinctive identity.

:: MISSION ::

- To provide ample opportunities of the best education in the fields of literature and commerce along with the overall development of the intellectual, physical and mental units of the youths of such socially, educationally, economically, backward and boarder area.
- To inculcate professional commitment, highest moral values and implant such human values that will enable them to achieve the efficiency as an ideal citizen of the nation a n d to equip them to face the challenges of the future by providing structural facilities to achieve research targets through this institution.
- To empower girls education along with social, cultural and natural values and developing leadership qualities to care a distinctive personality in the society through the means of this institution.

ISSN 2457-0273

9 772457 027008